

Елеуов М.
Ортағасырлық Меркі қаласы мен Мыңбұлақтың баламалануы

Мақалада ортағасырлық Меркі қаласы мен түрік қағандарының жаз жайлауы, қорығы болған тарихи жер Мыңбұлақтың баламалануы мәселесі қарастырылған. Автор ортағасырлық Меркі қаласы мен тарихи Мыңбұлақ туралы қытай, араб, парсы жазба деректерін, халық жадында сақталған аңыздарда айтылған мәліметтерді, Меркі қаласының баламалануы мен тарихи Мыңбұлақтың орналасқан жері туралы Н.А. Северцов, В.В. Бартольд, В.И. Масальский, Ә.Х. Марғұлан, К.М. Байпақов, А.Ә. Нұржанов, О.В. Кузнецова, А.М. Досымбаеваның келтірген мәліметтері мен айтқан пікірлерін бір-бірімен салыстырған. Кешенді деректерді пайдалана отырып, автор ортағасырлық Меркі қаласы мен тарихи Мыңбұлақтың орналасқан жері ортағасырлар кезінде Алатаудың ортағасырлық Аспара мен Құлан қалаларының аралығында жатқан биіктау белдеуі, оның шатқалдары мен Меркі қаласы орналасқан тауалды жазығы Мыңбұлақ аталған деген тұжырым жасаған.

Түйін сөздер: Меркі, Мынбұлақ, Аспара, Құлан, ортағасыр, қала, қорық, биіктау белдеуі, шатқал, тауалды жазығы.

Yeleuov M.
Localization of the Medieval Cities Merke and Mynbulak

The article deals with the problem of localization and settlement Merke Mynbulak, which in the summer is pasture terrain and reserves Turkic Hagan. By using the information of Chinese, Arabic, Persian written sources and the data of oral folk tales and hypotheses about localization researchers settlement Merke and about package Mynbulak in the works N.A. Severtsov, V.V. Barthold, V.I. Masalsky, A.K. Margulan, K.M. Baypakov, A.A. Nurzhanov, O.V. Kuznitsova, A.M. Dosymbaeva.

Using a set of sources the author has come to the conclusion that in the Middle Ages section of the alpine zone of Alatau and its gorges, as well as the lowlands between the towns of Aspara and Kulan, Merke where the settlement was called Mynbulak.

Key words: Merke, Mynbulak, Aspara, Kulan, Medieval, Town, Reserve, Highlands, Valley, Foothills.

Елеуов М.
Локализация средневекового городища Мерке и Мынбулак

В статье рассматриваются проблемы локализации городища Мерке и Мынбулак, который в летнее время являлся пастбищной местностью и заповедником тюрских каганов. Автор, используя сведения китайских, арабских, персидских письменных источников и данные устных народных преданий и гипотезы исследователей о локализации городища Мерке и о местонахождении Мынбулак в работах Н.А. Северцова, В.В. Бартольда, В.И. Масальского, А.Х. Маргулана, К.М. Байпакова, А.А. Нуржанова, О.В. Кузницовой, А.М. Досымбаевой, пришел к мнению, что в средние века участок высокогорной зоны Алатау и его ущелия, а так же предгорные равнины между городами Аспара и Кулан, где находится городища Мерке, назывался Мынбулаком.

Ключевые слова: Мерке, Мынбулак, Аспара, Кулан, среднековье, город, заповедник, высокогорье, ущелье, предгорная равнина.

**ОРТАҒАСЫРЛЫҚ
МЕРКІ ҚАЛАСЫ МЕН
МЫҢБҰЛАҚТЫҢ
БАЛАМАЛАНУЫ**

Шу өңірінде орналасқан ортағасырлық Меркі қаласы жазба деректерде Бирки немесе Мирки деген атпен кездеседі. Араб географы Убейдаллах ибн Абаллах ибн Хордадбех 846-847 жылдарда жазып, 885-887 жылдарда өзі қайта өңдеген. «Китаб ал-масалик в ал-мамалик» атты кітабында Құллан мен Биркидің арасы 4 фарсах екені көрсетілген [1, 64]. Құлланнан бай елді мекен Миркиге (Биркиге) дейінгі аралықтың 4 фарсах екендігі Кудама ибн Джа'фардың «Китаб ал-харадж» еңбегінде жазылған [2, 77; 3, 281].

Мұхаммед ибн Ахмед ал-Мақдисидің «Ахсан ат-такасим фамма' рифат ал-акалим» атты кітабында Испиджаб аймағындағы қалалардың қатарында Меркіні атап, ол туралы: «(Меркі) – орта көлемді, бекіністі, цитаделі бар қала. Күмбезді мешіті ертеде шіркеу болған. Әмір Амид-ад-даула Фаик рабадты қала камалының сыртына салдырды» – деп жазған [2, 80, 82].

Меркі қаласы жайлы құнды дерек 982-983 жылдарда парсы тілінде жазған белгісіз автордың «Худуд ал-Алам» деген еңбегінде сақталған, онда Меркі қаласы, онымен Құланның арасын мекендеген тайпалар туралы жазылған: «Мирки – елді мекен, онда халлухтер (тұрады), саудагерлер де келеді. Және осы екі елді мекендердің (Құллан мен Мирки) арасында халлухтердің үш тайпасы мекендейді, олар: бистан, хайм және бириш деп аталады» [4, 49].

Ортағасырлық Меркі қаласы мен Мыңбұлақты аты Шу мен Талас өңірлеріне қатысты аңыздарда да кездеседі. Шу қаған туралы аңыз. Ертеде Шу өңірінде өзі жас, ақылды, әрі батыр Шу атты қаған билік құрыпты. Бір күні Мысыр елінен келген саудагерден Зұлхарнай патшаның (Александр Македонский – М.Е). Яксарттың арғы бетіне (Сырдарияның оң жағасындағы елдерге) соғыс ашқалы дайындалып жатқанын естіпті. Шудың жағасындағы қамалына әскербасыларын жинап алып ол былай депті: «Зұлхарнай патша бізге соғыспен келе жатыр, әрқайсың өз жеріңе, қорығыңа барып үлкен жолдың бойындағы таулардан ағатын әр өзеннің жағасына келе кент салыңдар. Кенттің қақпасы берік, қамалы ана таудай биік, ал оны қоршаған оры мынау асау Шудай терең болсын. Кенттің қорығы жайшылықта аң мен малға толы болса, ол ел басына күн туғанда шөбі жылқыға жем, жасаққа азық (аңы мен малы) болады. Әр кенттің

жанындағы биікке қарауыл төбе, өзендердің өткелдеріне бекініс салынсын». Ертесіне Шу қаған Қожекент (Сырдария – М.Е.) өзенін бетке ұстап асығыс жүріп кетіпті. Арада жеті ай, жеті күн өткенде жаңадан салынған 40 кенттерді, Қожекент, Талас, Шу өзендеріндегі өткелдерге салынған бекіністерді көзімен көрген қаған қамалына қайта оралыпты. Шабғар, Талас, Құлан, Меркі, Аспара, Баласағұн кенттері осы кезде салынған екен. Шу қаған осы сапарында Қаратаудағы, Бурылдағы, Мойнақтағы (Ботамойнақ болса керек – М.Е.) Шөміштегі, Жеті таудағы, Тасөткел мен Хан тауындағы мұнараларды салдырыпты [5, 78].

Келесі бір аңызда Ататүріктер қалың ел болып, әлі қазақ, өзбек, қырғыз, түркмен болып бөлінбей, Шу мен Таластың бойын мекендеп тұрған кезде әр қаланың өз ханы (билеушісі деп түсіну керек – М.Е.) болған екен. Сол кезде Хантауының етегіндегі қалың сексеуілдің ортасында Ақтөбе атты қала болыпты, бұл қалаға Шу өзенін жағалап жүрген бірде-бір керуен соқпай өтпейді екен. Ақтөбені билеген ханның жаз жайлауы Хантауы мен Жамбыл таулары болған көрінеді.

Үйелмелі-сүйелмелі үш ұлы ержетіп есейген шақта хан оларды ордасына шақырып: «Менің жасым ұлғайды, ал сендер сол қалалар салынып біткенше Шу мен Таластың бойындағы қалың түрікті аралап жар табындар», – деген екен. Әке тілегін мақұл көрген үш ұлан алғашқы жылы Таластың бойын жағалап өздеріне тең жар таппай Ақтөбеге қайтып келеді. Келесі жылы олар Шудың бойын жағалап жүріп, үлкені – Құланнан, ортаншысы – Меркіден, ал кішісі Аспарадан жар табады.

Үш ұлының тойын аман-есен өткерген хан оларға бір-бір қаланың кілтін беріп тұрып: «Мен бас Ақтөбені билеймін, ал сендерге Орта, Аяқ және Бала Ақтөбені бердім» – депті [6, 8].

Мыңбұлақтағы Меркі туралы аңыз. Осыдан жүздеген жылдар бұрын Алатаудың етегінде Мыңбұлақ деген жер болыпты. Ол атына заты сай шөбі шүйгін, жазы салқын, аң-құсы көп, таудан аққан өзендері бар, сансыз бұлақтар мен қарасуларында есеп жер жоқ екен. Мыңбұлақтың алып жатқан жерінің кеңдігі сонша, оның басы мен аяғына көз жетпейтін болыпты. Мыңбұлақтағы Меркі үлкен жолдың бойында орналасқан әсем қала болғандықтан оған Алатауды жағалап жүрген барлық керуен соқпай өтпейді екен. Оның базарларында әртүрлі жемістер, көздің жауын алатын тастардан жасалған бағалы заттар, қару-жарақ, желден жүйрік тұлпарлар сатылыпты, айырбасталып, неше түр-

лі аңдардың еттері мен терілері сатылыпты. Бір жылы жазда қаланы шығыстан келген сансыз жау шауып, өртеп кетіпті. Меркінің қашан опат болғанын ешкім білмейді, ал оның төңірегіндегі үлкен-кіші молаларға (обаларға – М.Е.) қаланы тосыннан келген жаудан қорғаған батырлар жерленген дейді аңызда.

1893-1984 жылдарда Талас, Шу өңірлерінде зерттеу жүргізген В.В. Бартольд алғашқы болып Меркі қаласының баламалануына көңіл аударып, ол туралы өзінің есебінде: «Мирки (Меркі) және Ашпара (қырғызша айтылғанда Аспара) қалаларының орналасқан жері олардың аты бойынша анықталады» – деп жазған [7, 40]. Оның осы пікірін нақтылап, толықтырған В.А. Каллаур: «Ежелгі Меркі және Аспара қалаларының орналасқан жері анықталған: олар сөз жоқ осы атты өзендердің жағасында тұр, ол жерде қазір Меркі және Шалдавар елді мекендері орналасқан», – деген [8, 79].

Жазба деректердегі Меркі мен Аспараны Алатаудың етегіндегі ежелгі Меркі және Аспара қалаларымен баламаланған көзқарасты Ә.Х. Мағұлан да дұрыс деп есептейді [9, 33]. Сонымен, Шу өңіріндегі ортағасырлық Меркі және Аспара қалаларының баламалары мәселесі толық шешілді деп айтуға болады, бұл пікірге біз де қосыламыз.

629 жылы Алатаудың солтүстік беткейімен Суяб, Тараз арқылы өткен будда сопысы Сюань Цзан Мыңбұлақ деген жерді атап, оны былайша суреттеген: «Суябтан (Суи-е) батысқа 400 лиден аса жүргенде Мыңбұлаққа (Цянцюаньға) келдік. Цянцюань 200 ли көлемді алып жатыр: оңтүстігінде қарлы таулар, ал үш жағында жазық дала. Жері ылғалды, ормандары қалың, әртүрлі гүлдері көктем айларында масаты жібектей құлпырады. Бұл жерде мыңдаған бұлақтар мен көлдер бар, сондықтан ол осылай аталады (Мыңбұлақ – М.Е.). Түрік қағаны жылда жазғы ыстықта осында болады. Онда еліктер көп, олардың көбісі сылдырмақтар мен тартпалармен безендірілген. Олар адамдарға үйренген, сондықтан олардан қашпайды және үркімейді. Еліктер қағанның сүйкімді аңы болғандықтан оларды аулауға өзіне бағыныштыларға тыйым салған, елікті аулағандар қатаң жазаланады. Сондықтан еліктердің үйірі сақталып, (олар) ажалы жеткенше өмір сүреді» [10, 91].

Сюань Цзан суреттеген Мыңбұлақтың (Цянцюань) орналасқан жері туралы әртүрлі пікір бар. 1864 жылы Шу мен Сырдария өзендері аралығында экспедицияға қатысып, зерттеу жүргізген зоология докторы, Орыс Императорлық

география қоғамының мүшесі Н.А. Северцов Мыңбұлақ орналасқан жерді Күйік асуымен байланыстырып, ол туралы: «... Күйік асуынан Теріске түскенде тіпті қысқа, үш верст, әрі өте жайдақ. Асудың үстінде бұлақтар көп – бұл Орта Азия географиясына ежелден белгілі Мыңбұлақ шатқалының ең оңтүстігіндегі бұлақтар, оны Сюань Цзан Тараздан батыста онша қашық емес жерде деп көрсеткен. Ол көрсеткен етегінде Мыңбұлақ шатқалы орналасқан биік таулар – Ортақ тау», – дейді [11, 91]. Н.А. Северцовтың бұл пікірімен келісудің ешқандай реті жоқ. Біріншіден, Сюань Цзанда Мыңбұлақ Суябтан 400 ли батыста деп көрсеткен, екеншіден, оның (Мыңбұлақтың) оңтүстігінде қарлы таулар, ал үш жағында жазық дала бар делінген. Демек, Н.А. Северцов суреттеп отырған Мыңбұлақ Сюань Цзан айтқан жерге келмейді, себебі ол Тараздан батыста және тау – аралықта орналасқан.

1913 жылы баспадан шыққан «Туркестанский край» атты жинақта Ташкенттен Жетісуға баратын Верный пошта жолының бойында орналасқан Мыңбұлақ туралы жазылып, оны VII-VIII ғғ. кезіндегі түрік хандарының (қағандарының – М.Е.) жазғы ордасы болды деп көрсеткен: «Высокоеден (қазіргі Ақбиік ауылы – М.Е.) біршама шығыста жол Арыс бассейнінің артта қалдырып, Сырдария облысының Әулиеата уезі жеріне... солтүстігінде Қаратаудың сілемдері және оңтүстігінде Талас Алатауының қар мен мұз басқан ең биік бөлігінің арасында, Теріс өзені бассейнінде орналасқан Мыңбұлаққа шығады. Мыңбұлақ жазығы ежелден көшпенділердің сүйікті орны, VII-VIII ғғ. түрік хандарының жазғы ордасы болған жер» [12, 757]. Жинақта көрсетілген Мыңбұлақ Н.А. Северцов тоқталған жер болғандықтан ол тарихи Мыңбұлақ бола алмайды. Мыңбұлақтың орналасқан жері туралы алғашқылардың бірі болып болжам жасаған В.В. Бартольд болды. Ибн Хордадбех көрсеткен Абарджаддың шақпақтық Мыңбұлақта орналасқанына күмән келтірмеген В.В. Бартольд Сюань Цзан атаған тарихи Мыңбұлақ туралы: «Мың – бұлақ. Шақпақ бұлақтары сөз жоқ Ибн Хордадбехтегі Абарджадж, бірақ

Сюань Цзанның әңгімесінде, сөз басқа бір жер туралы болып отырса керек, бірақ ол Северцов көрсеткен жер емес... бұл жерде Әулиеатадан шығыста орналасқан бір жер айтылған болса керек» – дейді [7, 26-27].

Тарихи Мыңбұлақтың орналасқан жері туралы К.М. Байпақов: «Мыңбұлақтың баламалануы туралы әртүрлі көзқарастар бар, бірақ, дегенмен, осы атаумен Қырғыз Алатауының бүкіл биіктау белдеуін түсіну керек» – дейді [13, 107]. Бұл пікірмен де келісуге болмайды, оның басты себебі сонда Шу мен Талас өзендерінің аралығында орналасқан Алатаудың бүкіл биіктау белдеуін «Мыңбұлақ» деп атаған дұрыс бола қоймас. Шамасы бұл жерде К.М. Байпақов Сюань Цзанның жазбасында Мыңбұлақ Суябтан батыста 400 ли жерде деп көрсеткенін ескермеген болса керек.

Сюань Цзан суреттеген Мыңбұлақ ортағасырлық Меркі қаласының маңында деген пікірдегі А.Ә. Нұржанов пен О.В. Кузнецова ол жер туралы: «Сірә, бұл шұрайлы жер Меркі маңында, тауда болса керек. Сондай-ақ Қырғыз Алатауының оңтүстік және солтүстік беткейінде Мыңбұлақ деген де жер бар» – деп жазған [14, 19].

Ортағасырлық Меркі қаласы орналасқан жерді тарихи Мыңбұлақпен баламалаған А.М. Досымбаева ол жайлы: «Мерке/Мирки (бұл жерде Мыңбұлақ сөз болып отыр – М.Е.) туралы алғашқы хабар Қытайдың ежелгі жазба деректерінде кездеседі. 628 жылы Меркеде болған тегі қытайлық, будда сопысы өзінің жазбаларында осы жер туралы нақты мәлімет қалдырған... Оның Мерке туралы жазған географиялық сипаттамасы тау жотасының етегінде және үш жағынан дала қоршаған қазіргі Меркенің баламалануына дәлдікпен сәйкес келеді» – деп жазған [15, 455].

Біз А. Досымбаеваның ортағасырлық Меркі қаласы орналасқан жер тарихи Мыңбұлақ деген пікіріне қосыла отырып, өз тарапымыздан айтарымыз: шамасы, ортағасырлар кезінде Аспара мен Құлан қалаларының арасындағы Алатаудың биіктау белдеуі, оның шатқалдары мен Меркі қаласы орналасқан тауалды жазығы Мыңбұлақ деп аталған болса керек.

Әдебиеттер

1 Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / перевод с арабского; комментарии, исследование, указатели и карты Наили Валихановой. – Баку: Элм, 1986. – 428 с.

2 Волин С. Сведения арабских источников IX-XVI вв. о долине реки Талас и смежных районах // Труды Института истории, археологии и этнографии АН Каз ССР. – 1960. – Том 8. – С. 72-92.

- 3 Бартольд В.В. О христианстве в Туркестане в домонгольский период (по поводу семирегенских надписей) // Сочинения. – М., 1964. – Т. II. – Часть 2. – С. 265 – 302.
- 4 Худуд Ал-Алам // Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана (отв. редактор В.А. Ромодин.) – Бишкек, 2002. – С. 41-52.
- 5 Елеуов М. Шу мен Талас өңірлерінің тарихи – мекендік аңыздары // Қаз МУ хабаршысы. – Тарихи сериясы. – 1998. – № 9. – 77.83 б.
- 6 Елеуов М. Шу өңірі: аңыз бен тарих // Қаз МУ хабаршысы. – Тарих сериясы. – 1996. – №3. – 6 – 12б.
- 7 Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью 1893-1894 гг. // Сочинения. – М., 1966. – Т. IV. – С. 21-91 Меркі туралы 40бетте.
- 8 Каллаур В.А. Древние местности Аулиеатинского уезда на старом караванном пути из Тараза (Таласа) в Восточный Туркестан // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко-культурные памятники Казахстана / авторы предисловия и составители М. Елеуов, М.М. Бахтыбаев. – Туркестан: Туран, 2011. – С. 78-85.
- 9 Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. – Алма-Ата: Изд.АН Каз ССР, 1950. – 122с.
- 10 Зуев Ю.А. Китайские известия о Суябе // Известия АН Каз ССР. Серия истории, археологии и этнографии. – 1960. – Выпуск 3(14). – С. 87-96.
- 11 Северцов Н.А. Путешествия по Туркестанскому краю. – М.: ОГИЗ Государственное издательство географической литературы, 1947. – С. 76- 101.
- 12 Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга. Том девятнадцатый. Туркестанский край // составитель князь В.И. Масальский. – СПб.: Издание А.Ф.Девриена, 1913. – 851 с.
- 13 Байпаков К.М. Западнотюркский и тюркешские каганаты: тюрки и согдийцы степь и город// ИНАН РК. – Серия общественных наук. – Алматы, 2009. – №1(268). – С. 105-146.
- 14 Кузнецова О.В., Нұржанов А.А. Средневековый город Мерке (Мирки): Альбом. – Алматы, 2009.
- 15 Досымбаева А.М. Города как центры коммуникации на маршрутах Великого Шелкового пути// Западный Тюркский каганат. Атлас. / Коллектив авторов; А. Досымбаева, М. Жолдасбеков, (рук.проекта). – Астана: издательство «ServicePress», 2013. – 848 с., ил.карты.

Refertnces

- 1 Ibn Hordadbeh. Kniga putej i stran / perevod s arabskogo; kommentarii, issledovanie, ukazateli i karty Naili Valihanovoj. – Baku: Jelm, 1986. – 428 s.
- 2 Volin S. Svedenija arabskih istochnikov IX-XVI vv. o doline reki Talas i smezhnyh rajonah // Trudy Instituta istorii, arheologii i jetnografii AN Kaz SSR. – 1960. – Tom 8. – S. 72-92.
- 3 Bartol'd V.V. O hristianstve v Turkestane v domongol'skij period (po povodu semiregenskih nadpisej) // Sochinenija. – М., 1964. – Т. II. – Chast' 2. – S. 265 – 302.
- 4 Hudud Al-Alam // Materialy po istorii kyrgyzov i Kyrgyzstana (otv. redaktor V.A. Romodin.) – Bishkek, 2002. – S. 41-52.
- 5 Eleuov M. Shu men Talas өңірлерінің тарихи – мекендік аңыздары // Қаз МУ хабаршысы. – Тарихи сериясы. – 1998. – № 9. – 77.83 б.
- 6 Eleuov M. Shu өңірі: аңыз бен тарих // Қаз МУ хабаршысы. – Тарих сериясы. – 1996. – №3. – 6 – 12б.
- 7 Bartol'd V.V. Otchet o poezdke v Srednjuju Aziju s nauchnoj cel'ju 1893-1894 gg. // Sochinenija. – М., 1966. – Т. IV. – S. 21-91 Merki туралы 40бетте.
- 8 Kallaur V.A. Drevnie mestnosti Aulieatinskogo uezda na starom karavannom puti iz Taraza (Talasa) v Vostochnyj Turkestan // Protokoly zaedaniy i soobshhenij chlenov Turkestanskogo kruzha ljubitelej arheologii. Istoriko-kul'turnye pamjatniki Kazahstana / avtory predislovija i sostaviteli M. Eleuov, M.M. Bahtybaev. – Turkestan: Turan, 2011. – S. 78-85.
- 9 Margulan A.H. Iz istorii gorodov i straitel'nogo iskusstva drevnego Kazahstana. – Alma-Ata: Izd.AN Kaz SSR, 1950. – 122 s.
- 10 Zuev Ju.A. Kitajskie izvestija o Sujabe // Izvestija AN Kaz SSR. Serija istorii, arheologii i jetnografii. – 1960. – Vypusk 3(14). – S. 87-96.
- 11 Severcov N.A. Puteshestvija po Turkestanskomu kraju. – М.: OGIz Gosudarstvennoe izdatel'stvo geograficheskoy literatury, 1947. – S. 76- 101.
- 12 Rossija. Polnoe geograficheskoe opisanie nashego otechestva. Nastol'naja i dorozhnaja kniga. Tom devjatnadcatyj. Turkestanskij kraj // sostavitel' knjaz' V.I. Masal'skij. – SPb.: Izdanie A.F.Devriena, 1913. – 851 s.
- 13 Bajpakov K.M. Zapadnotjurkiskij i tjurgeshskie kaganaty: tjurki i sogdijcy step' i gorod// INAN RK. – Serija obshhesvtennyh nauk. – Алматы, 2009. – №1(268). – S. 105-146.
- 14 Kuznecova O.V., Nұrzhанov A.A. Srednevekovyj gorod Merke (Mirki): Al'bom. – Алматы, 2009.
- 15 Dosymbaeva A.M. Goroda kak centry kommunikacii na marshrutah Velikogo Shelkovogo puti// Zapadnyj Tjurkiskij kaganat. Atlas. / Kollektiv avtorov; A. Dosymbaeva, M. Zholdasbekov, (ruk.proekta). – Astana: izdatel'stvo «ServicePress», 2013. – 848 s., il.karty.